

УДК 378.147:355.233.1(477)(09«18/19»)

О. В. Єфімова

**РОЛЬ КЕРІВНИКІВ Й ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ  
КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ  
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ  
XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

©Єфімова О. В., 2018

<http://orcid.org/0000-0002-8668-679X>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1228372>

*У статті розглянуто роль директорів, викладачів та офіцерів-вихователів у підготовці майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах, що розташовувалися на українських землях у другій половині XIX – на початку XX століття. Доведено, що суттєвий вплив на формування справжнього військового мали, передусім, особистісні якості, педагогічний досвід та особистісний приклад директорів кадетських корпусів.*

*Установлено, що Військовим відомством та Головним управлінням військово-навчальних закладів велика увага приділялася педагогічному складу корпусів (викладачів та офіцерів-вихователів); перевага надавалася висококваліфікованим, з досвідом педагогічної роботи. Визначено, що офіцерами-вихователями призначалися виключно особи з військової частини, які характеризувалися відповідальними, патріотичними, моральними, дисциплінованими, компетентними фахівцями.*

*Виявлено, що викладали у військових закладах викладачі цивільних гімназій, професори вищих навчальних закладів, серед яких відомі українські громадянські діячі та науковці І. Павловський, Ф. Сіماشко, П. Ющенко, П. Житецький, М. Василенко та інші.*

**Ключові слова:** *підготовка, директори, викладацький склад, військовослужбовець, кадетські корпуси, Україна.*

**Єфімова О. В. Роль директоров и преподавательского состава кадетских корпусов на подготовку будущих военных в Украине во второй половине XIX – начале XX века**

*В статье рассмотрена роль директоров, преподавателей и офицеров-воспитателей в подготовке будущих военнослужащих в кадетских корпусах, которые находились на украинских землях во второй половине XIX – начале XX века. Доказано, что существенное влияние на формирование настоящего военного имели, прежде всего, личностные качества, педагогический опыт и личностный пример директоров кадетских корпусов.*

*Установлено, что Военным ведомством и Главным управлением военно-учебных заведений большое внимание уделялось педагогическому составу корпусов (преподавателям и офицерам-воспитателям); предпочтение отдавалось высококвалифицированным, с опытом педагогической работы.*

*Определено, что офицерами-воспитателями назначались исключительно лица из воинской части, которые характеризовались ответственными, патриотическими, нравственными, дисциплинированными, компетентными специалистами.*

*Выяснено, что преподавали в военных заведениях учителя гражданских гимназий, профессора высших учебных заведений, среди которых известные украинские общественные деятели и ученые И. Павловский, Ф. Симашко, П. Ющенко, П. Житецкий, М. Василенко и другие.*

**Ключевые слова:** *подготовка, директора, преподавательский состав, военнослужащий, кадетские корпуса, Украина.*

***Efimova O.V. The role of the management and instructional staff of the cadet corps in preparation of future military personnel in Ukraine in the second half of the XIX – in the early XX century***

*The article describes the role of directors, teachers and officers-educators in the training of future military personnel in the cadet corps located on Ukrainian lands in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. During the history of activity in the Ukrainian lands, cadet corps made a significant contribution to the training of officer personnel. Almost all representatives of the middle and high command of the Russian imperial army received secondary education precisely in these educational institutions. It is substantiated that in the middle in the XIX th – at the beginning of the XX th century cadet education was considered as the only integral state pedagogical system of military personnel training. Its purpose was to to prepare an educated, able-bodied, faithful military oath of an officer who could continue to serve military-scientific self-education. It has been proved that first of all, personal qualities, pedagogical experience and a personal example of directors of cadet corps had a significant impact on the formation of a true military man. The article has presented portraits of the best of them – V. Simashko, V. Svyatlovsky, P. Yushchenov, L. Kublitsky-Piotuh, A. Saranchov, who headed the corps from year to year.*

*It was found that the Military Department and the Head Department of Military Educational Institutions paid much attention to the instructional staff of the corps (teachers and officers-educators); the preference was given to highly skilled ones, having experience in pedagogical work. It was determined that solely persons from the military unit who were characterized as responsible, patriotic, moral, disciplined, competent specialists were appointed to the post of officers-educators.*

*It was identified that teachers of civilian high schools, professors of higher educational establishments, including well-known Ukrainian civil activists and scientists I. Pavlovsky, F. Simashko, P. Yushchenko, P. Zhytetskyi, M. Vasilenko and others had been teaching at military educational institutions, which became the founders of public education during the Ukrainian years the revolution.*

*The article concludes that, despite a number of shortcomings, cadet education contributed to the training of future officers in the spirit of fellowship and loyalty to military duties.*

*Key words: training, directors, teaching staff, military man, cadet corps, Ukraine.*

**Постановка проблеми.** Відновлення у 2014 році в Україні ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетські корпуси» обумовлює необхідність не тільки вивчення сучасних практик підготовки військових, а й врахування кращих традицій та досвіду функціонування військово-навчальних закладів, що були створені на території українських губерній і зіграли важливу роль у підготовці офіцерських кадрів у другій половині XIX – на початку XX століття. Передусім заслуговує на увагу вивчення ролі керівництва та викладацького складу кадетських корпусів, які суттєво впливали на успіх й якість підготовки майбутніх офіцерів. Адже, як слушно зазначає О. Друганова, яка займається вивченням приватної освіти, життєздатність, долю освітнього закладу, його успіх, перш за все, пов'язують з особистістю керівника, мірою його обізнаності зі справою освіти та виховання, його вольових якостей та організаторських здібностей [2].

**Аналіз останніх досліджень** свідчить про те, що порушена нами проблема лише побічно розглянута у роботах сучасних учених, переважно дослідників військової історії, М. Балабая, О. Козинець, М. Міліціоної, О. Скрябіна, Ю. Пікуля, А. Ткачука та інших. Дослідниками розглянуто історичні передумови й етапи становлення та розвитку навчально-виховних закладів військового профілю; розкрито зміст і форми організації, особливості й основні напрями навчально-виховного процесу в кадетських корпусах дореволюційної Росії.

**Мета статті** – розкрити роль керівників та викладацького складу кадетських корпусів у підготовці майбутніх військовослужбовців в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що особливу роль у формуванні майбутнього військовослужбовця відігравали особистості якості й професійна підготовка керівників та викладацького складу кадетських корпусів, що розташовувалися на українських територіях у другій половині XIX – на початку XX століття.

Аналіз офіційних постанов, архівних документів, мемуарної спадщини свідчить, що велику роль в організації навчально-виховного процесу та побуту кадетів відігравали передусім директори закладів. Про це свідчить дані

досліджень як минулих років, так і сучасності. Так, автор «Нарису Владимирський Київський кадетський корпус» полковник Н.П. Завадський писав: «Саме діяльність директорів закладу впливала на напрямок навчально-виховної роботи викладацького складу, тим самим приводячи до ладу відносини офіцерів-вихователів та вчителів з кадетами» [4, с. 13].

Наголосимо, що суттєву роль у підготовці майбутніх військовослужбовців відігравала саме наявність у директорів кадетського корпусу педагогічного досвіду й знань, що суттєво впливало на виконання обов'язків керівника військового навчального закладу. Зазначимо, що у практиці діяльності кадетських корпусів, що діяли на українських землях у перший період їх існування посаду директора, як писав І. Павловський, нерідко отримували «люди, які ніколи не працювали у школі, для який нова діяльність була *terra incognita*» [7]. Призначалися вони із строю, начальник дивізій та інших частин. Серед них дописувач згадував Є. Врангеля та О. Струміло, які очолювали полтавський кадетський корпус упродовж 1843–1856 рр. й були «мало обізнані» зі справою виховання. Так, О. Струміло вважав, що тільки суворими покараннями можливо підтримувати лад і порядок у корпусі; надавав перевагу тілесним покаранням, як край необхідним, без яких не можливе бути саме виховання. Зауважимо, що саме за часів керівництва О. Струміло у корпусі було введений звичай щодня доставляти директору списки кадетів, які отримали 0 і 12 балів. Прізвища учнів вносилися до наказу по корпусу. Тим, що отримали 12 балів оголошувалася подяка, а іншим – сувора догана з додатком «особливо стягнути». Остання фраза, як писав І. Павловський, була фатальною, вона означала «висікти», що виконувалася ротними командирами [7, с. 183]. Зазначимо, що Головний начальник військово-навчальних закладів Я. Ростовцев не один раз секретними наказами намагався охолодити цей запал директора до різки.

Установлено, що у 1849-1856 р. директором Петровсько-Полтавського корпусу було призначено генерал-майора Є. Врангеля, який брав участь у військових боях на Кавказі у 1828 р., й мав більше ніж 30 років військового стажу. За спогадами І. Павловського, Є. Врангель залишивши по собі в цілому гарні спогади, проте «не був чужий духу часу», вважав можливим «тільки страхом покарання підтримувати лад у закладі». Зауважимо, що саме генерал-майор Є. Врангель скасував право ротних командирів піддавати самовільному тілесному покаранню кадетів, що було кроком вперед. Але тим не менше,

й за його керівництва у переліку розпоряджень по корпусу зустрічається чимало наказів, що передбачили покарання різками [7, с. 51–52].

Цікавим з огляду на проблему дослідження є діяльність й директору Петровсько-Полтавського кадетського корпусу В. Св'ятловського (1840–1842 рр.). У спогадах штатного офіцера полтавського кадетського корпусу Хрущова знаходимо наступну його характеристику: «Св'ятловський був людиною розумною та діяльною, але без міри самовпевнений, вважаючи свої дії і думки непогрішними» [7, с. 26–27]. У свою чергу І. Павловський характеризує В. Св'ятловського писав, що він був: «Надзвичайно рухливий, діяльний, вкрай суворий, що було в дусі того часу, він багато годин проводив у закладі, чого і вимагав від своїх підлеглих». Щодо особливостей управління кадетським корпусом то, «за всім, що робилося у закладі, він пильно стежив вникаючи в усі дрібниці, роз'яснюючи при тому у наказах по корпусу діяльність тієї чи іншої особи». У кадетів В. Св'ятловський прагнув розвинути військовий дух, зробити з них струнких, молодцеватих. «Ви, діти, – зауважував В. Св'ятловський, – готуючись до військового терена, завчасно повинні звикати і засвоювати обов'язки воїна. Ваш зовнішній вигляд, постава, хода повинні мати військовий відбиток. Благородство душі, чистота моралі, твердість характеру, любов до неухильного виконання своїх обов'язків, прихильність до Батьківщини, відданість государю, покора керівнику, боязнь Божого повинні бути ваші внутрішні якості» [7, с. 26]. Взагалі це була людина з переконанням, цілком самостійна у своїх рішеннях, що за словами І. Павловського становить прекрасну рису начальника. «Фаворитизм, протекція, – писав арх. Леонід, – при ньому не мали місця». Наголосимо, що В. Св'ятловський отримав орден Станіслава I ступеня; про нього з повагою згадували вихованці й усі ті, хто знали його [7, с. 26–28].

Установлено, що у переліку директорів Полтавського кадетського корпусу (з 1866 – гімназії), чия діяльність позитивно вплинула на якість організації навчально-виховного процесу, І. Павловський згадував відомого математика і педагога Ф. Сімашко, який мав «високий рівень знань і добре володів методикою викладання багатьох предметів». З 1865 р. Ф. Сімашко очолив Полтавську воєнну гімназію, яка згодом була перетворена у кадетський корпус. Учитель малювання полтавського корпусу І. Зайцев, згадуючи про нього й часи керівництва ним закладом писав: «...двадцять років цей поважний, посивілий чоловік керував перетвореним закладом, з істинним гуманно-

педагогічним тактом». Зазначимо, що за часів керування Ф. Сіماشко основою організації виховання у корпусі став, передусім, принцип поваги до особистості учня [8, с. 575–587].

У процесі наукового пошуку виявлено, що у грудні 1871 р. директором Київської військової гімназії було призначено генерал-майора П. Ющенова, який, як зазначав Н.П. Завадський, «був на той час особистістю помітною у педагогічному світі» [4, с. 11]. Зауважимо, що сучасники характеризували генерал-майора як людину видатного розуму, універсально освічену, з великим запасом енергії і наполегливості, яка повністю присвятила себе корпусу. П. Ющєнов майже постійно перебував у навчальному закладі – відвідував вихованців і вдень і вночі, проводячи з ними бесіди, надаючи поради, жартуючи з молодшими тощо. Часто генерал-майор, за свідченням колишніх кадетів, просиджував біля них годинами в лазареті, коли вони хворіли [4, с. 66]. «Лагідний із дітьми, серйозний, навіть часом суворий з юнаками, – згадував про П. Ющєнова дописувач нарису про Київський кадетський корпус Н. Завадський», – він умів привернути до себе серця, умів і змусити поважати себе, як головного у закладу. Пильне око директора проникало в усі деталі гімназійного життя: їжі вихованців, їх одягу, приміщенням – все піддавалося ретельному дослідженню і всюди проводилися помітні поліпшення» [4, с. 12].

Установлено, що на першому плані новопризначений керівник передусім поставив навчальну справу, яка згодом досягла високих результатів. Значну увагу П. Ющєнов приділяв викладанню іноземних мов; неодноразово заміняв уроки вчителів з математики, географії, фізики, коли вони хворіли. Зазначимо, що директор щоденно особисто займався з учнями, що не встигали, у себе в дома.

Аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що сучасниками було також позитивно оцінено й діяльність генерал-майора Л. Кублицького-Піотуха та генерал-лейтенанта А. Саранчова, які очолювали у різні роки Сумський кадетський корпусу. Генерал-майор Л. Кублицький-Піотух, відомий на ті часи військовий педагог, залишив по собі позитивні спогади як серед викладачів, так і вихованців закладу. «Виключно дбайливим і у той же час вимогливим» характеризували й А. Саранчова. За спогадами сучасників, він був одним із кращих педагогів Головного управління військово-навчальних закладів, який передусім піклувався про здоров'я та дисципліну вихованців корпусу. Зокрема категорично забороняв палити: «Починаючи

палити у юнацькому віці, ви руйнуєте своє здоров'я, самі цього не розуміючи. Турбуючись про ваше здоров'я, я забороняю паління, доки ви знаходитесь у стінах ввіреного мені корпусу», – писав А. Саранчов. Суттєву увагу директор приділяв й дисципліні: «Той, хто не виконає мій приказ, той порушує дисципліну, а щоб вміти командувати, треба вміти підкорятися, – наголошував генерал-лейтенант, – поганий той офіцер, який намагається не виконати наказ командувача: хто в малому не вірний, той і у великому ненадійний» [6, с. 70–71].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що належний рівень навчально-виховного процесу у кадетських корпусах, які розташовувалися на українській території забезпечувався також висококваліфікованим педагогічним складом – офіцерами-вихователями і викладачами. Установлено, що офіцери у стройовій роті називалися молодшими офіцерами, в інших ротах – офіцерами-вихователями. На ці посади назначалися особи, що закінчили військові училища й відслужили у строю не менше двох років. Крім того у 1887 р. згідно «Положення про кадетські корпуси», від усіх кандидатів вимагалось також скласти іспит на знання «Інструкції з виховної частини для кадетських корпусів». Цікавим є те, що, спрямовані до кадетського корпусу вихователями, офіцери два роки значилися лише виконуючими ці обов'язки. Після випробувального терміну вирішувалося питання про залишення їх у корпусі або повернення до військової частини, що мало важливе значення як для самого офіцера, так для визначення його педагогічних якостей [9, с. 38].

Зауважимо, що особлива роль у формуванні особистості військовослужбовця мав особистий приклад офіцерів-викладачів. На його значущість прямо вказувалося у нормативних документах досліджуваного періоду, що визначали організацію освітньо-виховного процесу у кадетських корпусах. Саме приклад вихователя, підкреслювалося в «Інструкціях з виховної частини для кадетських корпусів», сприяє у найбільшій мірі успіху всього морального виховання юнаків. Офіцера-вихователя зобов'язували особливо ретельно слідкувати за собою, за своїм зовнішнім виглядом і подавати кадетам особистий приклад [9].

За даними архівних джерел, до обов'язків офіцерів-вихователів входило: організація позакласних занять, допомога дітям у підготовці домашніх завдань, керування стройовою підготовкою у старших ротах тощо. Офіцерів-вихователів відповідали й за зовнішній вигляд й вишкіл кадетів. Особливо стомлюючим був

час, коли вихованці приводили до ладу свою одягу та взуття. Зазвичай, кожен офіцер-вихователь мав у кишені гудзики, кісточки, голки, нитки та інші швейні принадлежності, оскільки прямо відповідав за охайність мундиру та взуття кадетів [1, арк. 16–17].

До переліку обов'язків офіцерів-вихователів входило також обов'язкове вивчення особистості кадетів, в основному, за допомогою методів спостереження та індивідуальної бесіди, а також фіксування результатів вивчення в атестаційних зошитах, які заводилися на кожного з вихованців. У цих зошитах вносились не тільки соціально-демографічні дані про вихованців та їхні оцінки з предметів навчання, а й особливості їхнього морального розвитку, розумові здібності, уважність, допитливість і схильність до того чи іншого роду занять. Зауважимо, що атестаційні зошити щорічно переглядались ротними командирами, які після відповідних висновків, видавали офіцерам-вихователям конкретні рекомендації щодо поліпшення індивідуальної роботи з кадетами.

Серед офіцерів-вихователів Сумського кадетського корпусу досліджуваного періоду колишні вихованці, зокрема Є. Кравченко, згадують полковника Є. Ростовцева – «блискучого офіцера і вихователя, втілення коректності і справедливості, що гармоніювали з виправкою», який був улюбленцем закладу, знав своїх кадетів наскрізь і індивідуально працював з кожним з них, «згладжуючи і викорінюючи недоліки». У кадетів він мав прізвисько «пістолет», що свідчило про повагу до нього. Щонеділі Є. Ростовцев проводив години «загального читання», намагаючись формувати у майбутніх офіцерів любов до вітчизняної літератури, а також виховувати у них повагу до Батьківщини [6, с. 44].

У Полтавському кадетському корпусі кращими офіцерами-вихователями, за спогадами вихованців, були Ліневич і Філіп'єв. Цікаво, що таке ставлення до вихованців автор дослідження пояснював тим, що вони були «сімейні й мали дітей». У переліку їхніх рис та професійних здібностей І. Павловський передусім згадував, що вони «нерідко входили ближче в обстановку кадетів, намагаючись діяти переконанням і з'ясуванням тих чи інших сторін їх життя. Цим вони і залишили по собі гарні спогади серед старих кадетів» [7, с. 27].

Установлено, що викладати до кадетських корпусів запрошували фахівців із провідних університетів країни та закордонних навчальних закладів.



Про це свідчать дані дослідження І. Павловського, який писав, що більшість з викладачів Полтавського кадетського корпусу закінчили Харківський, Київський, Московський, Петербурзький університет, а також Колегії Арбоа (Франція), колегія Варвье (Бельгія) тощо. Зауважимо, що практика залучення висококваліфікованих викладачів до викладання у військово-навчальних закладах була характерна для усіх кадетських корпусів, що діяли на теренах України, підконтрольній Російській імперії у другій половині – на початку ХХ століття. Так, аналіз архівних матеріалів, що зберігаються у ДАК України свідчить, що у 1888/89 навчальному році з кадетами Володимирського корпусу проводили заняття викладачі Київського, Санкт-Петербурзького, Московського, Дерптського університетів, Санкт-Петербурзької духовної академії в ранзі кандидатів наук [1, арк. 18]. Щодо якості викладання й, відповідно, успішності київських кадетів, то певні уявлення про це дають підсумки роботи Київського кадетського корпусу за 1887/88-й навчальний рік. Скажімо, з-поміж 541 кадета, що закінчили навчальний рік з дуже добрими успіхами – 26, добрими – 139, задовільними – 288, слабкими – 3 вихованців [3].

Про високий рівень викладання у Київському кадетському корпусі згадував і колишній кадет закладу генерал О. Ігнат'єв. У мемуарах «50 років у строю» він, зокрема, писав, що після закінчення кадетського корпусу випускників направляли у військові училища, де колишні кадети різних корпусів вступали між собою у змагання. До того ж більшість військових училищ розсилала списки із зазначенням успішності юнкерів до кадетських корпусів. «І ми, київські кадети, – писав О. Ігнат'єв, – не без захоплення знаходили прізвища своїх старших товаришів у перших десятках». Найкращі корпуси, як Київський і Псковський, за його словами, давали серед випускників і найбільший відсоток кандидатів у вищі технічні інститути: Гірничий, Технологічний та інші, куди було дуже важко вступити через суворий конкурс, особливо з математики [5, с. 33].

У переліку викладачів кадетських корпусів, що діяли на українських землях у період, що досліджується слід назвати й відомого українського філолога П.Г. Житецького, який працював упродовж 1882 – у 90-тих рр. ХІХ ст. у київському кадетському корпусі викладачем російської словесності. Зауважимо, що видатний філолог був надзвичайно вимогливий: «Кадети його боялися, і слабкі учні раз у раз позначалися хворими, тікаючи до лазарету.

А бувало, ховалися ... на печі, прикриваючись географічною картою» – саме так про нього згадував син київського генерал-губернатора О. Ігнат'єва. Ревний дослідник української мови та літератури, він і на уроках російської, бувало, говорив рідною українською: «Сиджу, як між могильними пам'ятниками», – зітхав педагог, коли ніхто з учнів не міг відповісти на питання, і напружені обличчя кадетів розпливалися в усмішках [5]. Проте як писав О. Ігнат'єв «П.Г. Житецький вимагав продуманої відповіді, але при цьому не скупився на п'ятірки»; людина мисляча і вмів такими робити своїх учнів.

У 1880 р. через звинувачення в українофільстві одного з керівників військово-навчальних закладів генерал-лейтенанта М. Черткова П. Житецький змушений був подати у відставку і переїхати до Санкт-Петербурга. Зауважимо, що при першій нагоді просвітянин прагнув повернутися додому. Нарешті, наказом головного начальника військово-навчальних закладів від 17 червня 1882 р. (№ 39) він був повернутий на службу у Володимирську-Київську військову гімназію. Відтак, розпочинається новий етап у викладацькій діяльності П. Житецького у військовій гімназії, а потім у кадетському корпусі, де він працював до середини 90-х рр. і лише через хворобу був змушений піти у відставку [5]. Працювали викладачами у кадетських корпусах й відомі на ті часи художники. Так, у Полтавському корпусі малювання викладав український педагог, митець І. Зайцев, який зумів прищепити своїм учням любов до мистецтва, що доводилося масою малюнків, які знаходилися у закладі. У 1875–1907 рр. у корпусі викладав малювання відомий художник, випускник Петербурзької Академії мистецтв В. Волков, який був автором картин «Гоголь слухає лірника» та «Гоголь у Васиївці» (1902 р.) [7, с. 48].

Наголосимо, що суттєву роль у доборі викладачів кадетських корпусів відігравали директори закладів. Так, директор Полтавського кадетського корпусу полковник Ф. Сіماشко намагався особисто познайомитися з майбутніми викладачами. Про це згадував І. Павловський, який писав про те, що один з учителів класичної гімназії, кандидат Казанського університету, просив у нього місце вихователя. Директор відповів йому наступне: «Хоча я і даю завжди перевагу науковому ступеню, однак, не познайомившись особисто, мені важко наданні вам посаду вихователя. [7, с. 48].

Отже, проведений науковий пошук дозволяє зробити наступні висновки: кращими директорами кадетських корпусів періоду, що вивчається, були ті особи,

які не тільки мали ґрунтовні військово-професійні знання й бойовий досвід, а й педагогічний; на підготовку вихованців кадетських корпусів значно вплинули й особистісні (моральність, дисциплінованість, гуманність тощо) й професійні (вимогливість, загальна ерудиція, об'єктивність тощо) якості офіцерів-вихователів і викладачів корпусів; досвід педагогічної роботи яких, їхні знання закономірностей формування особистості воїна-захисника сприяли гуманізації, організації навчально-виховного процесу у корпусах та посилення його результативності.

Подальші дослідження варто спрямовувати на вивчення естетичної складової у підготовці майбутніх військовослужбовців в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

### Література

1. Держархів м. Києва, ф. 112, оп. 1, спр. 6а, арк. 16 зв., 17
2. Друганова О. М. Приватна ініціатива в освіті України (історико-педагогічний аспект) [Текст]: Монографія. Х.: ДИВО, 2008. С 169-189.
3. Дубінський В., Аустрін Г. Володимирський кадетський корпус // Народна армія. 2000. С. 6.
4. Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус (1851–1901). Исторический очерк. Киев, 1908. 145 с.
5. Ігнат'єв А.А. П'ятдесят років в строю. М., 1986. 105 с.
6. Кремер С. Я. Сумской кадетский корпус. 1900–1950. Сан Франциско, 1955. 125 с.
7. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840-1890). Полтава, 1890. 303 с.
8. Прудников В.Е. Русские педагоги-математики XVIII–XIX веков / В. Е. Прудников. М.: Просвещение, 1956. С. 575–587.